

Hur drar man sig ur atmosfären?

Tyska talesätt i kontaminerad form

Karoline Weber, fil. mag. i lingvistik

Idiom (eller talesätt, fraseologismer, fasta uttryck...) som till i exempel i tyskan *das Handtuch werfen, alle(s) über einen Kamm scheren, das Kind mit dem Bade ausschütten* är enheter i vårt ordförråd som definieras genom tre egenskaper: De är polylexikaliska, vilket betyder att de består av mer än ett ord, de uppvisar en viss strukturell stabilitet, vilket innebär att deras form inte kan förändras hur som helst, och de är idiomatiska, vilket betyder att deras betydelse inte kan härledas enbart genom att lägga ihop de enstaka beståndsdelarna.

I mitt forskningsprojekt är det den strukturella stabiliteten som står i centrum. Att idiom är stabila, innebär enligt gängse definitioner att det oftast bara finns en eller ett begränsat antal former som de kan uppträda i, för att de ska kunna fungera som idiom. Utgångspunkt i min forskning är observationen att idiom ofta används i annan form än den som är listad i lexika och att denna fasthet således inte kan betraktas som absolut. Stabiliteten kan relativeras på tre olika sätt: genom att varianter bildas, genom medveten modifikation med ett specifikt syfte i en given kontext, eller genom fel och felsägningar, det vill säga oavsiktliga förändringar i idiomens struktur.

Jag fokuserar i mitt arbete på en analys av förändringar av den sistnämnda typen. Undersökningsobjekt är en korpus av oavsiktligt transformerade tyska idiom, främst från muntligt språkbruk, som följande exempel:

Das ist nicht das Grüne vom Ei.
(nicht das Gelbe vom Ei sein)

Bisher ziehen sich die Bayern aber gut aus der Atmosphäre.
(sich aus der Affäre ziehen)

Das ist ein Unterschied wie 1001 Nacht.
(ein Unterschied wie Tag und Nacht)

Der wirft nicht so leicht den Kopf in die Flinte, äh, das Handtuch ins Korn.
(den Kopf in den Sand stecken/die Flinte ins Korn werfen/das Handtuch werfen)

Wir sollten die Tassen im Schrank lassen.
(die Kirche im Dorf lassen/nicht alle Tassen im Schrank haben)

Die kannst du ja alle in der Pfanne rauchen.
(jmdn. in der Pfeife rauchen/jmdn. in die Pfanne hauen)

Mina forskningsfrågor omfattar bland annat följande aspekter:

1. På vilka sätt förändras idiomens ytstruktur genom oavsiktliga transformationer?
2. Hur påverkar olika idiomegenskaper sannolikheten för en oavsiktlig transformation – finns det idiomtyper som förändras oftare än andra?
3. Hur förändras bilden i metaforiska idiom vid oavsiktliga transformationer?
4. Vilka typer av relationer finns det mellan idiom som blandas ihop i en felsägning?

Norm och normavvikelser

Pratar vi om idiomtransformationer, så förutsätter vi att det finns en norm som man kan avvika ifrån. Norm och normavvikelser är en återkommande aspekt i diskussionerna kring språk. Det kan handla om frågor som: Finns det någon norm? Vad är i så fall normen? Vem bestämmer vad som är norm, och hur ska man förhålla sig till den? Även i sammanhang med idiom är frågan intressant. För att en ordkombination ska få idiomstatus krävs det en viss stabilitet, eller, med andra ord, en normerad form. För en analys av idiomtransformationer är det väsentligt att ha någon sorts norm, en ursprunglig form eller grundform att jämföra med för att kunna dra slutsatser angående transformationernas uppkomst.

I forskningslitteraturen hittar man beskrivningar av olika typer av restriktioner som gäller för fasta talesätt. Dessa restriktioner, som styr i

vilken mån ett talesätt kan varieras, delar man in i lexikaliska och morfosyntaktiska. Lexikaliska restriktioner innebär att de enstaka konstituenterna i ett idiom inte kan bytas ut mot andra, eller att det finns fasta ramar för vad de kan ersättas med. Jämför följande exempel på idiom med lexikografiskt listade varianter från *Duden 11*, ”Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten”:

bis über den Kopf/die Ohren in etwas stecken
die beleidigte/gekränkte Leberwurst spielen
wie aus/mit Kübeln/Eimern/Kannen gießen
wie von/durch Geisterhand

Morfosyntaktiska restriktioner å andra sidan handlar om huruvida det finns möjlighet för variation angående grammatiska kategorier, till exempel alternerande singular- och pluralform eller bestämd och obestämd form:

jmdn. auf den Fuß/die Füße treten
die Hand/seine Hände im Spiel haben
Hand und Fuß haben/*Hände und Füße haben
etwas auf ein totes Gleis/aufs tote Gleis schieben
auf dem toten Gleis sein/*auf einem toten Gleis sein

Naturligtvis finns det även regional och individuell variation när det gäller idiomformer, precis som för ordförrådet som helhet. Trots att många idiom förekommer i olika varianter (skillnaderna kan vid närmare undersökning visa sig vara större än förväntat) är normtänkandet kring idiom ofta mycket utpräglat, och i analysen är det ytterst viktigt att man verifierar idiomtransformationer med hjälp av idiomatiska ordlistor och/eller korpussökningar.

En enkätundersökning som jag genomförde i samband med mitt forskningsprojekt illustrerar några intressanta aspekter av normtänkandet kring idiom. 17 personer mellan 26 och 55 år fick uppgiften att bedöma 36 meningar som innehöll idiom. Testet gick ut på att ta reda på om informanterna reagerar på eventuella förändringar i idiomformen. I de flesta fall hade de inga problem med bedömningen, och merparten gav överensstämmande svar. Likaså hade de oftast inga problem med att förstå meningarnas innehåll, även om de ”vanställda” idiomerna hade få

gemensamheter kvar med idiomets form så som man hittar den i en ordlista. Angående just denna normerade grundform rådde det i några fall dock stor osäkerhet bland undersökningsdeltagarna när det gällde att rekonstruera den ursprungliga idiomformen. I några fall fanns det mycket olika svar på denna fråga, och inte alla svar som informanterna gav kunde verifieras som idiom. Även om en person inte kunde återge den normerade formen hade han/hon dock oftast inga svårigheter att bedöma om ett idiom var förändrat eller ej.

Idiomsubstitutioner och -kontaminationer

Den vanligaste typen av oavsiktliga idiomtransformationer är substitution, vilket innebär att något eller några ord i idiomet byts ut mot andra lexikaliska enheter, som i följande exempel:

Das ist nicht das Grüne vom Ei.
(nicht das Gelbe vom Ei sein)

Bisher ziehen sich die Bayern aber gut aus der Atmosphäre.
(sich aus der Affäre ziehen)

I många fall finns det ett uppenbart samband mellan de ursprungliga konstituenterna och deras substituter – i det första exemplet har en färg ersatts med en annan, det handlar alltså om två element ur samma semantiska fält. I det andra fallet är det inte betydelsen som utgör den gemensamma aspekten mellan orden, utan främst fonetiska likheter (*Affäre/Atmosphäre*). Ett tydligt semantiskt samband mellan orden finns i detta fall inte.

En annan typ av oavsiktliga transformationer är kontamination eller blandning av idiom, som kan ses som en subtyp av substitution. Kontaminationer uppstår om vissa konstituenten i ett idiom byts ut mot konstituenten från ett annat idiom. Ibland aktiveras två idiom samtidigt i vårt mentala lexikon för att formulera en tanke eller ett koncept. En sådan krock kan leda till felsägningar av följande typ:

Der wirft nicht so leicht den Kopf in die Flinte, äh, das Handtuch ins Korn.
(den Kopf in den Sand stecken/die Flinte ins Korn werfen/das Handtuch werfen)

Även två kontaminerade idiom har oftast påtagliga likheter. Om vi undersöker likheterna mellan idiomerna i detta exempel närmare, så blir det tydligt vilka idiom som har sammanblandats och vad som kan vara orsaken till detta:

die Flinte	ins Korn	werfen
den Kopf	in den Sand	stecken
das Handtuch		werfen

Som framgår har dessa tre idiom likheter inte bara i betydelse, utan även i form. Semantiskt sett kan vi betrakta de tre idiomerna som kvasi-synonyma; deras gemensamma nämnare kan beskrivas med ”att ge upp, att inte utsätta sig för en konfrontation”. De formmässiga gemensamheterna består i att idiomerna har samma syntaktiska struktur (endast i *das Handtuch werfen* lämnas en position tom) och att verben är identiska i två av idiomerna (*werfen*). Ur kognitiv-grammatiskt perspektiv kan man säga att alla tre fraser beskriver ett *moving*-schema, det vill säga det handlar om ett objekt (*Flinte/Kopf/Handtuch*) som förflyttas (*werfen/stecken*) till ett mål som är specificerat i två av idiomerna (*Korn/Sand*). Inte bara den överförda betydelsen, utan även bilderna som ligger till grund för den liknar alltså varandra i dessa idiom.

Att idiom som liknar varandra både när det gäller betydelse- och formaspekter kontamineras förvånar kanske inte. I vissa fall räcker det dock tydligen även med betydligt mindre likheter:

Wir sollten die Tassen im Schrank lassen.
(die Kirche im Dorf lassen/nicht alle Tassen im Schrank haben)

Semantiskt sett finns det inget uppenbart samband mellan idiomerna i detta exempel. Uttrycket *die Kirche im Dorf lassen* används i betydelsen ”att avstå från åtgärder som kräver orimligt mycket energi”, *nicht alle Tassen im Schrank haben* är däremot ett nedvärderande omdöme om en persons intellektuella kapacitet i betydelsen ”att ha en skruv lös”. Ur kognitiv-semantiskt perspektiv är det dock iögonfallande att både *Kirche* och *Tassen* i idiomerna föreställer föremål som befinner sig i någonting. *Dorf* och *Schrank* fungerar som ett slags behållare här. En analys av bilden som

ligger till grund för dessa metaforiska idiom visar att det i båda fallen framställs som normalt eller önskvärt om föremålen befinner sig i sin behållare, det vill säga om man ”lämnar kyrkan i byn” eller om någon ”har samtliga koppar i skåpet”.

Idiom i vårt mentala lexikon

Två ofta återkommande forskningsfrågor angående idiomens kognitiva bearbetning är viktiga i det här sammanhanget. Den första handlar om i vilken form vi lagrar idiom i vårt språkminne. Här finns det två olika positioner: Den ena hävdar att vi lagrar idiom som en oanalyserad enhet i minnet, precis som långa ord, och att de enstaka konstituenterna inte uppfattas som självständiga lexikala enheter. Den andra, och numera den allmänt vedertagna, påstår däremot att beståndsdelarna i ett idiom åtminstone delvis behåller egenskaper som de har som ord utanför idiomet och därigenom, som ett slags byggstenar, bidrar till idiombetydelsen. Även min analys av idiomtransformationer verkar bekräfta den senare hypotesen. Låt oss se på några substitutioner:

Das ist nicht das Grüne vom Ei.

Bisher ziehen sich die Bayern geschickt aus der Atmosphäre.

Das ist ein Unterschied wie 1001 Nacht.

I första meningen har en färg ersatts med en annan färg – vi kan således utgå ifrån att personen i fråga i sitt mentala lexikon måste ha försett denna konstituent med etiketten ”färg”, även om detta inte har något omedelbart samband med idiombetydelsen. Likaså kan fonetiska likheter spela en roll, som vi ser i det andra exemplet, då personen uppenbarligen förknipper orden *Affäre* och *Atmosphäre* med varandra. I det tredje exemplet hittar vi till och med en fingervisning om en länk mellan idiomet och den allmänt kända boktiteln *Tusen och en natt*. Skulle vi inte uppfatta idiomkonstituenterna som självständiga enheter, så skulle vi inte ha tillgång till dessa länkar i vårt mentala lexikon när vi producerar ett idiom.

Detta leder till en annan mycket viktig forskningsfråga som uppkommer i detta sammanhang: Hur ser nätverket mellan idiom i vårt minne ut? Om dessa länkar har det sagts att de förmodligen är för många

och för komplexa för att man som forskare någonsin ska kunna kartlägga dem i sin helhet. Detta kan därför inte heller vara ett realistiskt mål för en undersökning som begränsar sig till idiomtransformationer. Däremot kan min undersökning, som jag visade ovan, förhoppningsvis bidra med några relevanta observationer, exempelvis hur få likheter det behövs för att två idiom ska aktiveras samtidigt, eller om idiom huvudsakligen kontamineras på grund av likheter i form eller likheter i betydelse.